# ІЗ ЗАРУБІЖНОГО ГОГОЛЕЗНАВСТВА

**Василь Гришко**

## Ніколай Гоголь та Микола Гоголь: Париж 1837. Розділ зі студій про Гоголів комплекс "двох душ"*

Наприкінці лютого 1837 року [1], перед тим як залишити Париж після чотирьох місяців перебування у ньому, дорогою до Риму на довгі роки самоприреченого вигнання з Росії Гоголь залишив у помешканні українського співвітчизника, відомого польського поета та "українофіла" Йозефа Богдана Залеського [2] невеличкого листа *українською* мовою, що був підписаний автором правильною *українською* формою його імені, тобто тією формою, що звично вживав він та його українські співвітчизники: Микола Гоголь (Mykola Hohol) [3]. Цей лист настільки багатий на українські ідіоми, що заледве придатний для перекладу: "Дуже – дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало – не то *соняшныца* [4], не то *завійныця* (хай їй прыстнытса лысый дидько), та тепер, спасибо Богови, кажут начей-то пан зовсим здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій козацкій землі давав бы чернецького хлиба усякій болизни и злыдням. Та й нас бы не забував, писульки в Рым слав. *Добре б було, колы б и сам туды колы-небудь прымандрував. Дуже, дуже блызькый земляк, а по серцю ще блыжчый, чим по земли. Мыкола Гоголь*" (вид. моє – В.Г.).

Попри невеликий розмір і обмеженість змісту, цей лист, або скоріше просто дружня записка має важливе значення як документ для вивчення проблеми, що є наразі об'єктом нашого інтересу. В першу чергу це, зрозуміло, одне з документальних свідчень, що автор знаменитих "Українських повістей", написаних надзви-

* Цей есей є завершеним текстом роботи, що у скороченому вигляді була прочитана на 10 щорічному зібранні Далекосхідної славістичної конференції у Стенфордському університеті, квітень, 1969.

чайно українізованою російською, був справжнім знавцем рідної мови, і розмовної, і писемної (хоч цей факт, здається, навряд чи потребує подальших доказів після того, як понад століття тому був доведений філологом М. Максимовичем, до того ж одним з найближчих українських друзів Гоголя) [5]. Втім не мова нас зараз цікавить, але те, що сказане у цьому листі, бо обмежений за змістом, він, тим не менш, утримує деталі, що самі по собі репрезентують документальне свідчення, доводячи щось надзвичайної для нас ваги.

Це "щось" прямо стосується проблеми Гоголевих "двох душ", яка оприявилась і стала помітною складовою російської літератури про Гоголя наприкінці минулого і на початку цього століття (кінець XIX – початок XX віку – прим. перекл.), ставши одним з найбільш контроверзійних питань російського гоголезнавства, зосібна пов'язаних з вивченням "Мертвих душ". Ця проблема "двох душ" була, звичайно, складною проблемою Гоголевої розщепленої особистості взагалі; але перший і головний її елемент розумівся у той час як двоїстість національності великого українця, який за певних історико-біографічних обставин став одним з найвидатніших російських письменників. Українсько-російська двоїстість, що зробила його найбільш спірним письменником російської літератури як протягом життя, так і після смерті, відслідковується російською критикою в усіх його творах – починаючи з "Вечорів", що загалом сприймаються як "чисто українські", до, припустимо, не таких "чисто російських" "Мертвих душ". І саме ця двоїстість відкривається, хай випадково та опосередковано, у його українському листі до Залеського, що припідіймає покрову над другою, менш відомою половиною його двоїстого життя, в якому, як це було у випадку з листом, він з'явився за межами його звичного російського обрамлення, відкрито – як українець і навіть як "українофіл", *Микола Гоголь*, залишаючись водночас російським *Ніколаєм Гоголем*; він був дуже зайнятий написанням першого твору на суто російську тему, який сам розголосив російським друзям як найбільш російський зі своїх творів.

Тут варто зауважити, що український лист до Залеського був написаний якраз у час розпалу роботи над "Мертвими душами" у Парижі. Робота почалась 1835, під час подорожі митця з Петербургу в Україну і на зворотному шляху, але скоро потому обірвалась через написання "Ревізора". Вона не поновлювалась, допоки письменник фактично не втік з Росії за кордон влітку 1836 року з

гірким відчуттям повного невдоволення, викликаного недоброзичливою реакцією російського суспільства на його, за інших умов, успішну комедію. Саме перед тим як він поїхав з Веве у Швейцарії до Парижу, Гоголь поновив роботу над “Мертвими душами”, про що повідомив у листі від 23 жовтня 1836 року свого найкращого друга та родича з України А.С. Данилевського, який чекав на нього у Парижі. “Я посилаю тобі цього листа і сам їду за ним, прискорюючи мій путь до Парижу... Майже не було росіян у Веве, але мені сподобалось це містечко... Я став навіть більшим росіянином у Веве замість того, щоб стати французом, і все це сталось зі мною просто через те, що я розпочав і продовжив тут мої “Мертві душі”, які було полишив. Але... все інше я розкажу тобі при зустрічі” [6].

Через три тижні він писав 12 листопада 1836 р. уже з Парижу в листі до старого російського знайомця і свого захисника у Петербурзі В.А. Жуковського: “Париж не такий поганий, як я собі уявляв... “Мертві” течуть жваво, свіжіше та бадьоріше, ніж у Веве, і мені справді здається, ніби я у Росії: переді мною всі наші, наші поміщики, наші чиновники, наші офіцери, наші мужики, наші хати, словом, вся православна Русь. Мені навіть смішно, як подумаю, що пишу “Мертві душі” у Парижі... тепер я занурений весь у “Мертві душі” [7]. У цьому ж листі до Жуковського, майже повністю присвяченому захопленню від роботи над “Мертвими душами”, Гоголь, особливо наголошуючи на цілковито російському характері твору, розуміючи це як факт надзвичайної важливості для свого майбутнього як *російського* письменника, писав: “Вся Русь явиться в ньому! Це буде моя перша достойна річ, річ, котра піднесе моє ім’я” [8]. Подібним же чином, вживаючи навіть ті самі вирази, Гоголь писав у листі від 28 листопада 1836 року до московського приятеля М.П. Погодіна про роботу над “Мертвими душами” у Парижі: “Річ, над котрою сиджу і працюю тепер і котру довго обдумував, і котру ще довго буду обдумувати, не схожа ні на повість, ні на роман, довга, довга, у кілька томів, назва їй *Мертві душі...* Якщо Бог поможе вивершити мені мою поему так, як слід, то це буде моє перше достойне творіння. Вся Русь відгукнеться в ньому” [9].

Тож, згідно Гоголевим листам з Парижу протягом його тимчасового перебування там з початку листопада 1836 по кінець лютого 1837 року, він був тоді “повністю занурений” у роботу над “цілковито російським” (і через це “першим достойним”) твором. Про

цей же час його найближчий приятель та співмешканець А. Данилевський писав у спогадах про спільно проведену в Парижі зиму 1836-1837 років: "Ми зустрілись у Парижі. Він спочатку жив зі мною, а потім винайняв кімнату у готелі, де замерзав, тому що в його кімнаті не було грубки, а тільки камін. Зрештою ми знайшли тепле помешкання на розі Place de la Bourse та Rue Vivienne. Тут Гоголь проводив більшість часу, працюючи над "Мертвими душами". Я не заважав йому, тому що він був завжди зайнятий" [10].

Але, на противагу тому, що Гоголь писав Жуковському про відчуття "ніби я у Росії", насправді його життя у Парижі було наповнене атмосферою вельми далекою від того, щоби бути російською або православною. Почнемо з того, що атмосфера була переважно українською, оскільки ближнє оточення Гоголевого повсякдення було українським навіть у найвужчому сенсі, тобто, це було коло людей, що походили з тієї самої частини рідної країни. Окрім Данилевського, який мешкав в одній з Гоголем кімнаті, інший земляк з України, який також був співучнем Гоголя і Данилевського в Ніжині, І.П. Симоновський з'явився у Парижі у цей же час і навіть певний термін був їх співмешканцем. Тож у Парижі сформувалось маленьке "українське коло", подібне до того, центром якого був Гоголь у Петербурзі, коли писав свої українські повісті [11]. Навіть певні позірні риси в образі життя, який вело мале "українське коло" у Парижі зимою 1836-1837 років, нагадували ті, що були характерні для більшого кола молодих українців у Петербурзі наприкінці 1820-х – на початку 1830-х: та сама веселість все ще молодих людей (Гоголю було 27-28 років у 1836-1837), і та сама відданість пам'яті про їхнє українське минуле, особливо про дух юнацької дружби, непорушної з часів навчання в ніжинській *бурсі* (слово *бурса* розуміється в традиційно українському значенні співжиття у школі будь-якого типу, а також групи молоді взагалі) [12]. Є навіть комічний вірш "Хай живе ніжинська бурса!", написаний Гоголем та Данилевським у колі їх малої паризької *бурси* в 1836-1837 роках, що звучить точнісінько як ті колективні комічні вірші, які складались Гоголем та його українськими друзями під час веселих зібрань їх петербурзької *бурси* в помешканні молодого автора перших "Українських повістей" [13].

Не дивно, що Данилевський, який супроводжував Гоголя протягом цілого періоду його юнацького життя, спершу в Україні, а потім, коли вони залишили рідний край, у Петербурзі, згадуючи пізніше спільне життя у Парижі зимою 1836-1837 років, зробив

прикметну заувагу: “У Парижі я впізнав у ньому колишнього Гоголя” [14]. Оскільки це спостереження виказане Данилевським разом з його свідченням тих змін, що були помітні в Гоголі навіть у Петербурзі напередодні його рішення їхати закордон (головним чином у зв’язку з його розчаруванням після критичного сприйняття “Ревізора”), “колишній Гоголь” вочевидь означав для Данилевського того, який був до “Ревізора”, тобто автора “Українських повістей”, або, так би мовити, “українського Гоголя”.

Цікаво відзначити, що фактично той самий “український Гоголь” з’являється також у спогадах про цей період Гоголевого життя у Парижі його найкращого російського друга Александри Смірнової, яка зустріла митця взимку 1837 року і дім якої у Парижі був на той час єдиним місцем, де Гоголь міг зустрітись з іншими росіянами. В кінцевому результаті Александра Смірнова (дівоче прізвище Россет), яка народилась і провела дитячі роки в Україні, теж почала називати себе “українською землячкою” Гоголя; тож у її компанії у Парижі Гоголь часом почувався в “українській атмосфері”. Цей спільний сентимент до України був тим головним, якщо не єдиним, що зближував Гоголя та Смірнову на той час, бо, за її власним зізнанням, ставлення до Гоголя в її домі (тобто в її родині, так само як і тих росіян, що входили до її кола в Парижі) було дещо упередженим, як до когось, кого, як вона каже, “не ставили ні в гріш”. Про це і про деякі інші моменти, що стосуються “українського Гоголя” протягом часу написання “Мертвих душ” у Парижі 1837 року, Александра Смірнова писала у спогадах: “Зиму 1837 року я провела у Парижі. ...наприкінці зими був Гоголь зі своїм приятелем Данилевським. Він був у нас разів три один, і ми ставились до нього як до людини добре знайомої, але яку, як кажуть, “не ставили ні в гріш”. Все це дивно, тому що ми з захопленням читали його “Вечори на хуторі біля Диканьки”, і вони мене так жваво перенесли в прекрасну Малоросію (автор статті вживає термін “Україна” – прим. перекл.). Полишивши в дитинстві цей край, я з надзвичайним почуттям дослухалась до всього, що його нагадувало, а “Вечори на хуторі” так ним і дихають. З ним тоді я бувало говорила про високий очерет та бур’ян, про білих лелек на червоних лапках, які вечорами прилітають на дахи знайомих хат, про галушки і вареники, про сіренький димок, що легенько струмує і виходить з димарів кожної хати; співала йому “На ходи, Грицько, на вечорниці” (*Ой не ходи, Грицю, на вечорниці*, популярна українська пісня – В.Г.). Він більше слухав, бо я забагато говорила, але одного разу описав мені малоросійський

("український" в редакції автора статті – прим. перекл.) вечір, коли сонце сідає, табуни женуть з поля і відсталі коні несуться, здіймаючи пил копитами, а за ними з нагайками в руках старий *хохол* (зневажливе російське прізвисько українців – В.Г.) з чупром; він описував це жваво, з любов'ю, хоч уривчасто і короткими словами" [15].

Цей спогад Александри Смірнової, як зазначено у наведеному пасажі, датується "кінцем зими 1837 року", тобто кінцем лютого 1837 року, або, іншими словами, "другої половини лютого 1837", коли був написаний український лист Гоголя до Залеського. І тут ми знову повертаємось до питання про ту ніби-то "російську" або "православно-російську" духовну атмосферу, на якій так наголошував Гоголь, описуючи в листі до Жуковського свій образ думання під час всепоглинаючої роботи над "Мертвими душами" у Парижі 1837 року. Якщо говорити про загальну атмосферу його життя у Парижі того часу, щонайменше сумнівність її російського характеру виказують деякі з наведених фактів, що являють нам "українського Гоголя". Ці факти самі по собі, звичайно, не так важливі, оскільки вони стосуються в основному зовнішніх виявів Гоголевого життя того часу, розкриваючи українську іпостась суто з боку його безпосереднього українського оточення і його сентиментальної відданості Україні взагалі. Але коли ми тепер знову поглянемо на Гоголів український лист до Залеського, побачимо іншу, більшою частиною допоки приховану сторону "українського Гоголя" часів написання "Мертвих душ". І ця сторона, що формально може також називатись "українсько-польською", не є суто українською (або "українсько-польською" і в цьому сенсі не російською), але навіть "українофільською", що в Росії тієї доби означало "українсько-націоналістичною" з огляду на її антиросійськість.

Посутньо, що ні в мемуарах Александри Смірнової, ні в спогадах інших росіян, які добре знали Гоголя і спілкувались з ним у Парижі в 1836-1837 роках, немає жодних спогадів чи натяків на Гоголеві тогочасні польські контакти. Жодного посилання на щось подібне не можна знайти в усьому листуванні Гоголя з його російськими приятелями та знайомцями, чи у кореспонденції останніх між собою з приводу Гоголя. І все це всупереч факту, що польські контакти Гоголя, про які російська публіка дізналась набагато пізніше, переважно з польських джерел, були надзвичайно активними у той час, і вони включали не тільки спілкування з його українським земляком Залеським, але з великим польським поетом Адамом Міцкевичем та його польським оточенням – антиро-

сійськи налаштованими політичними емігрантами. Дивне замовчування цього факту в усіх російських джерелах Гоголевого життя того часу, включно його власних листів до російських друзів, ще більше впадає в око, зваживши на те, скільки Гоголевих російських друзів та знайомих особисто знали Міцкевича (дехто навіть підтримував дружні стосунки) з часів його перебування у Росії в напівзасланні (1824-1829). Більше того, навіть дехто з тих росіян, кого Гоголь зустрічав у будинку Александри Смірнової в Парижі зимою 1837 року, як, наприклад, О.І. Тургенєв, бачились з Міцкевичем закордоном, в тому числі і в Парижі в 1837. Тим не менш, видається, що ніхто з них тоді не знав про контакти Гоголя з польськими поетами та польськими колами, оскільки ніхто не згадує про це у писемних документах, а найбільш мовчазним з цього приводу виявляється сам Гоголь (але лише у листуванні зі своїми *російськими* приятелями та знайомцями, оскільки ця тема не була таємницею для його *українських* друзів, починаючи, звичайно, з Данилевського). Вже набагато пізніше у Римі Гоголь вперше у листуванні з російськими друзями згадає ім'я Міцкевича в листі до С. Шевирьова (1839), попросивши того "обійняти міцно Міцкевича за мене", при можливій зустрічі польського поета у Парижі. Але все ж таки обставини і справжня природа Гоголевого ставлення до Міцкевича, не говорячи вже про сам факт Гоголевих стосунків з Залеським та іншими польськими емігрантами з паризького оточення Міцкевича (і пізніше у Женеві та Римі з 1836 по 1841), залишались невідомими його російським друзям та російській публіці взагалі протягом усього Гоголевого життя і навіть довгий час по його смерті. У будь-якому разі справжнім відкриттям для російського гоголезнавства наприкінці XIX – початку XX століття стало оприлюднення В. Шенроком перших фактів з цього питання у трьох томах його "Матеріалів до біографії Гоголя" (1892-1898) і виданому ним першому повному зібранні листів Гоголя (1901). Тут вперше були надруковані польські документи про Гоголеве життя у Парижі та Римі, а також Гоголів український лист до Залеського. І навіть ще важливіше джерело було представлене у формі особистих спогадів про цей період життя Гоголя – його найближчого товариша та паризького співмешканця А. Данилевського, який був свідком щоденного життя Гоголя у Парижі.

Щодо фактів, які належать до вказаного періоду життя Гоголя у Парижі, коли десь "у другій половині лютого" 1837 він написав український лист до Залеського, особливо важливо для нас те, що Данилевський, як щоденний свідок Гоголевого життя того часу,

розповідає про по-справжньому тісні узи дружби між Гоголем та двома польськими поетами особливо у "другій половині лютого". Тож, описавши як глибоко Гоголь переживав відомості про смерть Пушкіна 10 лютого 1837 року (або 29 січня за старим стилем) і зазначивши, що Гоголь вже був майже зібрався їхати в Рим, втративши інтерес до Парижу, Данилевський пише: "Єдине, що все ще тримало Гоголя в Парижі безпосередньо перед його від'їздом до Риму, була, певно, можливість *часто* бачитись з Міцкевичем, який тоді жив у Парижі і ще не був професором Колеж де Франс, а також зустрічатись з іншим польським поетом Залеським" [16]. В своїх спогадах Данилевський входить навіть у такі деталі як мова спілкування під час зустрічей, зазначивши, що через трудність для Гоголя польської, вони вдавались до російської, але "по більшості говорили українською" [17].

Більше подробиць про ці зустрічі та розмови між Гоголем, Міцкевичем та Залеським знаходимо у великому листі, написаному спеціально з цієї проблеми Залеським 19 лютого 1859 року до добре знаного політичного письменника та історика Францішка Духінського [18], але цей вельми приватний лист був надрукований у польській пресі тільки 1899 року, через багато років після смерті всіх, кого він стосувався, і більше ніж через півстоліття після тих зібрань та розмов у Парижі, про які в ньому говорилось. Те, що Залеський написав про свої паризькі зустрічі з Гоголем, стало справжнім одкровенням, але основний зміст листа ми обговоримо нижче. Але на що потрібно наразі вказати, так це на вражаючу подібність між версією Залеського про Гоголеві стосунки з Міцкевичем і ним, і спогадами Данилевського, аж до збігу в словесному оформленні якихось деталей. Ось, для прикладу, як Залеський зі свого боку представляє факти, викладені Данилевським у спогадах про Гоголеве перебування у Парижі напередодні від'їзду до Риму в 1837. "Років з двадцять п'ять тому [19], – пише Залеський, – гостював у Парижі знаменитий в Московії поет Гоголь. Була *тісна дружба* між ним та Міцкевичем, так само як між ним і мною, його українським земляком. Ми звикли *часто* сходитись вечорами для *політичних* та *літературних* розмов" [20].

Так Залеський, підтвердивши переказані Данилевським факти, в той же час однозначно заявив, що стосунки між Гоголем, Міцкевичем та ним у Парижі 1837 року були такі, що їх можна визначити тільки як "*тісну дружбу*" і що їхні зустрічі у той час не були світськими випадковостями, але справді дружніми зустрі-

чами близьких людей, які часто бачились та вільно спілкувались з усіх цікавих для них питань, що включали, окрім літературних, і політичні. Останнє особливо важливо відзначити, оскільки видається, що саме цей *політичний* аспект Гоголевої дружби з польськими поетами, які були і політичними емігрантами, і знаковими фігурами польського антиросійського руху доби (тобто часу після поразки польського антиросійського повстання 1830-1831) є головним ключем до означеної загадки – загадки повної відсутності будь-яких свідчень про Гоголеву дружбу чи контакти або зустрічі з польськими поетами в усіх сучасних джерелах про життя Гоголя у Парижі, включно його власного листування з російськими друзями.

Загадку можна пояснити тільки однією з двох наступних причин: або Гоголь взагалі свідомо приховував від росіян сам факт цієї дружби та зустрічей з польськими поетами, або ті з росіян, хто знав про це, так само свідомо зберігали мовчання. Втім, видається, що у цьому випадку обидві можливості не можна виключити, оскільки вони мають одне й те саме підґрунтя, яким є спільне бажання як Гоголя, так і його російських друзів та знайомців, наскільки б різною не була їх мотивація, не торкатись цього делікатного питання. Справа в тому, що існував компонент, залучений до проблеми Гоголевої дружби з польськими поетами та антиросійськи налаштованими польськими емігрантами, який робив цю дружбу, з російської *офіційної* точки зору, підозрілою і небажаною, а з російської *поширеної* точки зору – взагалі чимось неприйнятним. Цим компонентом, зрозуміло, була логічно передбачувана можливість польсько-української згоди, в даному випадку на основі спільних антиросійських почуттів, до яких Гоголь виявляв певну схильність в "Українських повістях" 1831-1835 років, на що звернули увагу російські оглядачі [21]. Це прямо протилежило образу Гоголя як *російського* письменника (і *росіянина* взагалі), який він настійливо намагався створити в свідомості російських друзів, працюючи над "Мертвими душами" (що видно з його листів до Жуковського та Погодіна, частково тут процитованих, а також з багатьох інших не процитованих листів). Але, з іншого боку, це було і щось протилежне тому, що Гоголеві російські друзі і взагалі російська публіка чекали від нього як їх "російського Гоголя", бо це був той його образ, якому вони хотіли б вірити.

Правда, тим не менш, в тому, що компонент польсько-української згоди на основі спільних антиросійських почуттів, як це підозрювалось чи розумілось росіянами, фактично *відіграв* роль

у Гоголевих стосунках з польськими поетами та політичними емігрантами у Парижі 1837 року, як і пізніше у Римі. І є кілька цілком конкретних свідчень цього у різних, але найбільше у польських джерелах Гоголевої біографії, що в основному пов'язані з біографіями Міцкевича та Залеського періоду 1837-1841 років. Досить дивно, що ці свідчення, як і взагалі питання, якого вони стосуються, не були вивчені ні російським, ні польським гоголезнавством. Це справедливо навіть у випадку Гоголевого українського листа до Залеського, не кажучи вже про лист Залеського про Гоголя до Духінського, що формує єдино відповідне тло, на якому можна зрозуміти справжнє значення гоголівського листа. Політичні імплікації підозрілої відсутності інтересу до цієї теми в російському та польському гоголезнавстві тим більше потребують осмислення, оскільки існує більше ніж треба свідчень в обох літературах факту дружніх стосунків між великим російським письменником та найбільшим поетом Польщі. Але ці свідчення у більшості випадків (особливо з російського боку) використовуються просто з метою увиразнення так званої "російсько-польської дружби" (або, часом, з польського боку, як епізод польсько-російського протистояння в межах слов'янського світу) з незначною, якщо є хоч така, увагою до українського аспекту цих взаємин як частини найменш вивченого Гоголевого україно-російського комплексу. І це, щонайменше, одна важлива причина, через яку цьому тут приділяється особлива увага.

Головні факти, що наразі вивчатимуться у зв'язку з цим, це, звичайно, оприявлені в листі Залеського до Духінського, які мають бути підтверджені або спростовані, але які не можна зігнорувати чи просто оминути під маркуванням "польського антиросійського фальшування", не спробувавши їх серйозно дослідити (як це стало звичною практикою тих російських авторів, хто заледве принагідно торкався теми). Фактично єдиним випадком, коли було здійснене більш-менш повне висвітлення проблеми в російському гоголезнавстві, стала перша публікація російського перекладу листа Залеського, який з'явився з коментарем у газеті "Новое время" в 1902 році, через 10 років після першої публікації в польському журналі "Przewodnik naukowy i literacki" (v.32, no. 6, 1899), додатку до "Gazeta Lwowska" у Львові (на той час Лемберг, Австрія). Він був передрукований газетою "Новое время" без жодних змін, журналом "Киевская старина" (історико-літературний журнал, що друкувався російською в Україні) під заголовком "Українофільство Гоголя" в 1902 році. Це джерело використовується в даному випадку для цитування з російського перекладу документу та російського

коментаря, підписаного ініціалами А.Л. (певно, А.Н. Лисовський, автор праць про Гоголя та з російсько-польсько-українських проблем, друкованих в російській періодиці)*.

Початок листа Залеського вже наводився як документальний доказ "тісної дружби" і "частих зустрічей" Гоголя та польських поетів у Парижі протягом 1837 року, про що у тих самих словах розказав Данилевський. Після характеристики Залеським цих зустрічей як "літературних та політичних розмов" у листі говориться: "Природно, що найбільше ми говорили про москалів, відразливих для нас (тобто Міцкевича і Залеського – В.Г.) і для нього (Гоголя – В.Г.). Питання про їх фінське (тобто урало-монгольське – В.Г.) походження було постійною темою наших розмов. Гоголь підтримував її з усією малоросійською запальністю. Він мав під рукою надзвичайно цікаве зібрання народних пісень різними слов'янськими мовами. Тож він написав і прочитав нам прекрасну статтю з проблеми фінського походження москалів. У ній після ретельного порівняльного аналізу чеських, сербських, українських та інших слов'янських народних пісень з московськими, він прийшов до висновку про вражаючу відмінність духу, звичаїв та моралі москалів порівняно з рештою слов'янської братії. Для демонстрації характерних рис почуттів, виражених у народних піснях, він вибирав і протиставляв дві паралельні групи типових пісень у кожній категорії: з одного боку, наша, слов'янська, солодкоголоса та ніжна, з іншого – московська, похмура, дика, майже канібальська, одним словом, виразно фінська. Дорогий земляче (Залеський звертається до Духінського – В.Г.), ти можеш легко уявити, як це повідомлення звеселило Міцкевича та мене".

"Через багато років у Римі, – продовжує Залеський, – я збирався попросити ті паралелі у Гоголя, але вже було пізно... Що стало з тими спостереженнями? Чи можливо, що вони не включені до посмертного видання Гоголевих зібраних творів і там немає нічого подібного? Та стаття слугувала б прекрасним підтердженням твоїх знахідок. У будь-якому разі, безвідносно того знайдуться чи ні ці записи серед творів Гоголя, було б неважко укласти подібні паралелі (згрупувати народні пісні). Але як шкода втрати тих характерних анекдотів та жартів про москалів, які тільки Гоголь і

---

*Ймовірно, що то був В. Лугаковський. Див.: В.А. Лугаковский. Русские писатели в польской литературе. Вып.1. Гоголь. – СПб., 1903. – С. 14. Див. посилання. – Від ред.

знав, і які тільки він і міг розповідати з особливою та неповторною дотепністю” [17].

Хоч ці одкровення про Гоголя стали відомими в Росії лише через півстоліття після його смерті і через 65 років після тих паризьких зібрань, про які Залеський писав у листі, ці новини все ж шокували російську публіку, реакція якої відображена в емоційних виразах “обурення”, надрукованих російською пресою і спрямованих, звичайно ж, проти “українофілів” та “польсько-українських антиросійських інтриг” і т.п. Тим не менш коментар до листа Залеського навіть у “Новом времени”, де він з’явився вперше в Росії, був навдивовижу “не войовничий”, що контрастувало з загальною акцентовано націоналістичною та всім відомою “українофобською” лінією цієї популярної російської газети. Коментатор, демонструючи певний рівень об’єктивності як людина добре знайома з фактами, навіть не намагався заперечувати розповідь Залеського, але старався інтерпретувати її таким чином, щоб звести до мінімуму Гоголеве “українофільство”, зробити його більш-менш прийнятним для поширеного російського образу Гоголя. Ця інтерпретація була представлена у формі власної версії того, що могло б насправді відбуватись під час тих зустрічей Гоголя з польськими поетами у Парижі, про які розповідалось у листі Залеського.

“Їх дружні зустрічі, – писав коментатор, – часто поєднувались з розважанням компанії, якій Гоголь розповідав жартівливі історії... Позірні деталі у спогадах Залеського про ці зустрічі вельми правдоподібні. Можна припустити, однак, що Гоголь у своїх історіях використовував комічні епізоди не тільки з життя великоросів (коментатор вживає цей термін для позначення російської національності в етнічному сенсі – В.Г.), але і з життя інших народів. Гоголева стаття “Про малоросійські пісні” навряд чи може бути тією, про яку говорить Залеський. Чи можливо, щоб Гоголь написав статтю того ж змісту і характеру, що подібна до описаної Залеським у приватному листі до Духінського? Ми гадаємо, що така стаття могла вийти з-під пера Гоголя, але її різкість явно перебільшена Залеським”.

“Нам здається, – веде далі коментатор, – що всю цю ситуацію можна представити іншим чином. Гоголь, який завжди надзвичайно захоплювався українською народною поезією і високо цінував її, міг не віддати належного великоруській народній творчості, що була йому відносно мало відома. З метою порівняльного аналізу українських пісень він міг використати багате зібрання чеських і особливо сербських пісень, не маючи змоги використати таку ж

кількість великоруських пісень, оскільки у той час вони були представлені досить бідно і в малій кількості. Це пояснює, чому після порівняння двох груп народних пісень його висновок стосовно великоруських був негативний, попри те, що він не був достатньо обізнаний, як кількісно, так і якісно, з багатством великоруської народної лірики. І, звичайно, представити великоруську народну поезію як "дику", "похмуру" та особливо "канібальську" (?) (знак запитання поставив автор коментаря – В.Г.) тепер неможливо. Якщо в тій статті Гоголя, про яку Залеський пише у листі, була насправді представлена ідея вищості українських пісень у порівнянні з великоруськими, то це може бути відлунням того *поміркованого українофільства*, помітного в окремих листах Гоголя, особливо в листах до його земляків. Щоб довести, що помірковане українофільство не було чужим Гоголю, ми можемо вказати на ті фрагменти з листів до Максимовича, що були опущені в Кулішевому виданні листів Гоголя, оскільки, на думку видавця, вони були занадто жорсткими (стосовно росіян)" [18].

Фрагменти Гоголевих листів до Максимовича, згадувані та цитовані коментатором, належать до того періоду, коли Гоголь у Петербурзі особливо сумував за Україною і пристрасно поривався їхати до Києва, мріючи про професорство в українській столиці, де його український товариш уже був призначений професором Київського університету. Висловлюючи бажання полишити Росію і поїхати в Україну якомога швидше і спонукаючи друга зробити це не відкладаючи (оскільки Гоголеве майбутнє у Києві багато залежало від прибуття туди товариша першим), Гоголь вживає у приватних листах мову, типову для національно свідомих українців, називаючи Росію (тобто Великоросію) українським зневажливим *Кацапія* ("земля довгобородих цапів"), водночас уславлюючи Україну її історичною назвою (часів, що передували втраті автономії наприкінці XVIII століття) *Гетьманщина* ("земля гетьманів", утворення від назви українських правителів тих часів – *гетьманів*). "Покиньте, насправді, кацапію, та їдьте у гетьманщину, – писав Гоголь Максимовичу 2 липня 1833. – Я сам думаю те саме зробити і наступного року махнути звідси. Дурні ми, на правду, як розсудиш добряче. Для чого і кому ми жертвуємо всім? Їдьмо!" [24]. Пізніше у листі від 9 листопада 1833 він говорить про написання історії України, висловлюючи справжній національно-місіонерський захват з цього приводу: "Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України... Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили" [25]. І, зрештою, пишучи про Київ,

Гоголь демонструє підкреслено неросійське бачення української столиці, відкидаючи будь-які російські претензії на неї. "Туди, туди! – писав він у листі від 20 грудня 1833. – До Києва! До древнього, прекрасного Києва! Він *наш*, він не *їхній*, неправда? Там, чи навколо нього, діялись діла *старовини нашої*" [26].

До цього слід також додати два листи до Максимовича, написані наступного, 1834 року. У першому з них, знову висловлюючи нетерпіння з приводу затримки від'їзду Максимовича до Києва, Гоголь написав про Росію (вживши звичну українську назву Москва, тобто Московія) щось подібне до згаданого Залеським про його ставлення до росіян під час паризьких зустрічей. "То що, їдеш чи ні? – писав він 12 березня 1834. – Влюбився ж в оцю стару товсту *бабу* (слово вжито в одному з російських смислів, означаючи просту вульгарну жінку – В.Г.) Москву, від якої, окрім *щів* (російський популярний найпростіший суп – В.Г.) та матірщини (російська лайка, в якій обзивають матір – В.Г.), нічого не почуєш" [27]. І, за контрастом до цього, у другому листі, відправленому Максимовичу до Києва, де той почав працювати професором слов'янської філології, Гоголь звертається до нього як українець до українця, говорячи про Україну і все українське як щось найсвятіше і найдорожче для них. "...заради всього *нашого*, – писав він 27 червня 1834 року, – заради *нашої Украйни*, заради *батьківських могил*, я прошу не сидіти багато над книгами... Будь завжди собою, висловлюй власні думки і в той же час намагайся сказати якомога менше" [28].

Ці та подібні висловлювання в Гоголевих листах, так само як і поокремі вирази в його "Українських повістях" (приміром, зайві випади проти росіян як "проклятих кацапів" [29] навіть у таких "нейтральних" відносно національного елементу творах як "Іван Федорович Шпонька та його тітонька"), довгий час трактувались російським гоголезнавством як "слова, через які його можна вважати справжнім істинним українофілом" [30]. Саме це мав на увазі коментатор листа Залеського у "Новом времени", коли говорив про можливу Гоголеву упередженість стосовно росіян при спілкуванні з поляками у Парижі як лишень "відлуння того поміркованого українофільства", що було помітне в Гоголі ще до його паризьких зустрічей. Але сказати тільки це – фактично означає уникнення проблеми, оприявленої одкровенням Залеського, оскільки вона не вирішується простим покликом на Гоголеве "справді істинне" чи "поміркуване" українофільство раннього періоду. І це те, що насправді відбулось з цією проблемою в російському гоголезнавстві:

вона стала “забутою” проблемою, відкладеною в сторону одразу ж після появи і ніколи з того часу по-справжньому не розглядалась.

Через це ми не маємо іншого вибору як підняти стару проблему на тому місці, де її залишили на початку нашого століття (XX вік – прим. перекл.), по-новому подивитись на неї, почавши з перегляду тих аргументів та висновків, що були представлені у першому і, фактично, до сьогодні останньому російському спеціальному її огляді та коментарі. Як уже раніше говорилось, головний висновок, до якого прийшов навіть коментатор російської консервативно-націоналістичної газети, був таким: стаття з тим надзвичайно невигідним, для росіян, порівняльним аналізом слов’янської народної поезії та слов’янських характерів, згідно розповіді Залеського, написана і прочитана Гоголем польським поетам під час їх зустрічей у Парижі 1837 року, “*могла* вийти з-під пера Гоголя”. Але це суто гіпотетичне припущення, завдяки інтерпретації коментатора, обертається фактично пустотливою розвагою, чимось на зразок побічного продукту “жартівливих історій”, розказаних Гоголем, що поєднались з його хибною думкою про мало знану ним російську народну поезію. На додачу вся історія представлена як сумнівна через висловлене припущення про перебільшення Залеським всього, що стосується Гоголевого негативного бачення росіян у світлі їх народних пісень, зіставлених з піснями інших слов’янських народів. Окремий сумнів кинуто на твердження Залеського про те, що Гоголь схарактеризував російські пісні як “дикі”, “похмурі” і навіть “канібальські”. Останнє поставлене під знак питання як щось абсолютно неможливе та у даному випадку просто смішне.

Звичайно, набагато легше висловлювати сумніви і на цій підставі відкидати, як ненадійний, такий документ як лист Залеського до Духінського, ніж намагатись використати його для підтердження певних аргументів у вивченні Гоголя, що ми намагаємось зробити. Головна причина цього – це надзвичайна складність, якщо не неможливість довести переконливими документальними свідченнями ту інформацію про Гоголя, яку утримує цей лист. Особливо важливо, що принциповий і найбільш життєвий документ, а саме стаття Гоголя, про яку говориться у листі, досі не знайдена, а, можливо, ніколи й не буде. Оскільки Залеський і зосібна Духінський добре відомі своєю відвертою антиросійською позицією, достатньо вказати на цей факт для того, щоб дискредитувати документ, який походить з цього джерела, як однобокий, необ’єктивний і

через це навряд чи придатний для використання. Це формальна причина, з якої його ігнорують у російських студіях Гоголя, і цей аргумент, звичайно ж, буде знову використаний проти наших спроб актуалізувати його.

Тим не менш, попри те, що немає чітких документальних доказів тих фактів про Гоголя, які Залеський оприлюднив у своєму листі, все ж існує спосіб довести, що вони цілковито узгоджуються з усіма іншими, пов'язаними з ними, і навіть більше того: конфронтація цих фактів обставинам, які їх оточують, ясно і переконливо демонструє такий рівень їх відповідності один одному, що на цьому фоні в історії Залеського не залишилось нічого по-справжньому малоймовірного. І це стосується навіть найбільш неймовірної та сумнівної (принаймні з погляду російського коментатора листа Залеського в "Новом времени") подробиці в історії Залеського про Гоголеве зазначення "канібальського" елементу російських народних пісень. Насправді ж всі ці факти надійно підтримуються не тільки "очевидністю обставин" чи самою "логікою фактів", але також і опосередкованими документальними свідченнями, наявними у різних матеріалах, що стосуються життя Гоголя та його польських друзів у період, до якого ці явища належать. Реально, окрім тієї статті, про яку йдеться у листі Залеського, всі інші необхідні документальні свідчення доступні, але й їх слід вивчити ретельніше та глибше, ніж це робилось досі.

В першу чергу, окрему увагу варто приділити найпершому документу, який слід ретельно дослідити у цьому сенсі, тобто, невеличкому українському листу Гоголя до Залеського, що цитувався на початку нашої розвідки і який найбільше ігнорують у російських студіях Гоголевих листів, бо цей лист унікальний хоч би через те, що є єдиним, написаним українською мовою. Почнемо з того, що він написаний з тією легкістю та інтимною дружністю, сповнений того специфічного українського гумору, характерного для Гоголевих листів до його задушевних *українських* друзів (Данилевського, Максимовича, Прокоповича), що виключає сумнів у дружності та близькості стосунків між Гоголем та Залеським. І ця обставина емфатично акцентується останнім реченням листа: "*Дуже, дуже блызькый земляк, а по серцю ще блыжчый, чим по земли".* Останнє твердження має надзвичайну вагу, оскільки абсолютно ясно, що Гоголь мав на увазі, визначаючи свою близькість до Залеського, щось більш значиме за звичайне почуття близькості українця до земляка з України. Між іншим, якщо говорити про

географічно-територіальну близькість, Гоголь та Залеський насправді не були близькими земляками, оскільки походили з різних частин України: Гоголь був з так званої Лівобережної України (тобто східної сторони Дніпра, що розділяє Україну на дві частини), в той час як Залеський був з Правобережної України (тобто західної частини), а регіони, де вони народились та виховувались (Полтавський регіон у першому випадку та Уманський у другому), достатньо віддалені один від одного. Якщо взяти етнічну та релігійну близькість, то між ними взагалі немає нічого спільного: один був українцем та греко-православним, в той час як другий – поляк та римо-католик. Тоді ж яка близькість, про яку писав Гоголь, існувала між ними? Зрозуміло, що Гоголь, перш за все, мав на увазі близькість духовного ставлення до спільної вітчизни, близькість стосунків у тій сфері ідей, що стосувались України та її безпосередніх слов'янських сусідів, Польщі та Росії. На цьому зосібна наголошує Гоголь у другій половині речення, заявляючи, що він "по серцю ще блыжчый, чим по земли". Але що саме було в їх серцях, що зробило їх ближчими у той час?

Як відомо, Залеський, якого Міцкевич у своєму курсі слов'янської літератури (прочитаному в Колеж де Франс у 1840-1842) назвав "українським поетом" [31], був і справді співцем України у польській літературі. І в цьому сенсі його роль у польській літературі відповідає ролі Гоголя як співця України в російській літературі. Але він був, у політичному сенсі, і справжнім польським українофілом. В його особистості органічно поєднались польська національна ментальність та відданість католицизму з полум'яною любов'ю до України. Його любов до України була настільки великою, що на схилку життя він написав у вірші: "О Господи, мій Боже! Молю тебе: коли помру, дай мені Вкраїну на небесах" [32]. Україна для нього була, перш за все, вітчизною вільнолюбних козаків, яких він ідеалізував та оспівував у своїй романтичній поезії, сформованій під впливом українського фольклору ("Моя рідна Україна сповивала мене, її дитину, своїми піснями", – писав він у іншому вірші) [33]. Подібно до Міцкевича, він бачив у Росії в першу чергу гнобительку інших народів, особливо поляків та українців, і через це брав активну участь у польському антиросійському повстанні 1830-1831, воюючи під відомим гаслом Й. Лелевеля "За вашу і нашу свободу!", що для нього означало і свободу України (польські інсургенти, як відомо, закликали українців приєднатись до боротьби). Проживаючи після поразки

повстання у Парижі як політичний емігрант, він знайшов задушевного друга у Міцкевичі, і той якийсь термін навіть жив у паризькому помешканні Залеського. В цей час, коли Міцкевич стає справжнім духовним вождем польського політичного та інтелектуального життя закордоном, Залеський залишається його найближчим товаришем та прибічником, поділяючи більшість його ідей, зокрема ідею історичної місії Польщі у слов'янському світі. Це була як політична, так і релігійно-моральна ідея слов'янського союзу на основі польського концепту демократичної свободи та християнського братерства, протиставленого російському самодержавству та його культу, освяченому християнським православ'ям. Міцкевич зробив з цієї ідеї нове протетичне одкровення відродження слов'янського та християнського світу шляхом морально-релігійного самовдосконалення, яке, за його поученням, мали зініціювати, почавши з себе, мученики боротьби за свободу Польщі. У Парижі до найбільш палких прибічників цієї ідеї та самого Міцкевича належали так звані "ресурекціоністи", рух яких почався 1835-1836 з невеликого гуртка ініціаторів, до яких належав і Залеський. Серед них були по більшості польські емігранти, вихідці з України, такі як П. Семененко та І. Кайсевич, що пізніше стали активними пропагандистами нового руху і доклали багато зусиль до залучення Гоголя до нього [34].

І політичний, і релігійний аспекти цього руху мають яскраво виражений антиросійський характер, і оскільки ідея слов'янського месіанізму була однією з його головних складових, а проблема стосунків між слов'янськими народами найчастіше обговорюваною темою в паризькому колі Міцкевича, то у цих дискусіях спостерігалась тенденція вважати росіян взагалі не слов'янським, або принаймні напів-слов'янським народом. Через те природно, що питання не слов'янського походження і характеру росіян, заявлене у листі Залеського, часто піднімалось у ході зустрічей Гоголя з Міцкевичем та Залеським (певніше всього не без участі інших представників оточення Міцкевича). І сам факт, що Гоголь брав участь у цих дискусіях, виявляючи бажання це робити (як витікає з розповіді Данилевського про Гоголеву надзвичайну у них зацікавленість), свідчить щонайменше про компромісність, якщо не повну узгодженість позицій Гоголя та його співрозмовників у цьому питанні. Це припущення підтверджується тим, що пізніше у Римі в 1837-1841 роках Семененко та Кайсевич цілком серйозно говорили про заледве не готовність Гоголя приєднатись до їх руху після завершення з ним розмови про ту ж "слов'янську проблему",

що обговорювалась у Парижі [35]. Та й Гоголева заява про своє відчування “дуже, дуже близько” Залеського більше “по серцю..., чим по земли”, з огляду на добре відому позицію останнього стосовно слов’ян, українців та російських проблем, передбачала певніших узгоджень. Але наскільки серйозно ставився до цього всього Гоголь у той час?

Необхідно наголосити, що думку про роль Гоголя у паризьких зібраннях та дискусіях з польськими поетами 1837 року як такого собі “оповідача-гумориста”, як це інтерпретував коментатор листа Залеського в “Новом времени”, не можна приймати всерйоз не тільки через те, що вона не підтверджується фактами, відомими у зв’язку зі згадуванням паризьких зустрічей, але через те, що вони спростовують таке трактування. Почнемо з того, що усі факти, які належать до часу безпосереднього виїзду Гоголя закордон в 1836, прямо вказують на його особливий інтерес до порівняльного вивчення слов’янського фольклору, до історії та етнографії слов’янських народів, оскільки тоді він збирав різноманітні матеріали з цього питання і, зокрема, був заклопотаний переписуванням начисто та копіюванням власної величезної колекції українських народних пісень, водночас розпочавши укладання зібрання російських пісень [36]. Слід зазначити, що приблизно у цей час (середина 1830-х, згідно останніх спеціальних досліджень Гоголевої діяльності в царині української та російської фольклористики [37]) Гоголь отримав від П.В. Киреєвського російські пісні в обмін на українські, які надіслав раніше. Приблизно тоді ж він вивчав польські джерела, що стосувались слов’янських пісень, зосібна цікавлячись книгою Вацлава Залеського “Пісні польські та руські люду галіцийського” (Waclaw Zaleski. Piesni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego), що була видрукована у Львові 1833, а також ненадрукованими матеріалами зі слов’янського фольклору (переважно українського та російського), зібраними З. Доленгою-Ходаковським [38]. Безсумнівно, що доклавши спеціальних зусиль до вивчення українських, російських та польських джерел з фольклору безпосередньо напередодні виїзду закордон, коли минуло доволі часу після останніх “Українських повістей” і коли “Ревізор” був написаний, а робота над “Мертвими душами” вже почалась, Гоголь обмислював щось специфічне, пов’язане з порівняльним вивченням слов’янських народів.

Більше того: як очевидно з Гоголевого листа до М. Погодіна 1836 року, написаного якраз перед тим, як він повідомив про рішення їхати закордон, він готувався до якогось серйозного порів-

няльного вивчення слов'янських народів і з цією метою накопичував матеріали та інформацію з цієї теми, особливо зі слов'янської історії та етнографії, можливо, плануючи здійснення якоїсь роботи закордоном. Так, у листі від 18 січня 1836 він пише Погодіну: "Прощавай! чи не можеш мені чогось викопати про слов'ян? Можливо, ти склав якісь виписки з різного сміття і особливо що-небудь про Галіцію древню та нову. Чи немає якого-небудь опису обрядів, звичаїв їх тощо?" [39]. Подібне прохання повторюється і в листі до Погодіна в лютому 1836 (до слова, 19 лютого Гоголь у листі повідомляє матір про своє рішення їхати закордон): "Чи не можеш мені прислати каталог книг, придбаних тобою і не придбаних, що стосувались би слов'янщини, історії та літератури – буду вельми зобов'язаний, – і, якщо можливо, у двох-трьох словах означити достоїнство кожної і в якому сенсі може бути корисна" [40]. Гоголів прикметний інтерес до слов'янських студій доби та його особливий інтерес до Галіції, як місця зустрічі українських, східнослов'янських, та польських, західнослов'янських елементів, був вочевидь пов'язаний з вивченням таких польських джерел як згадувана книга Вацлава Залеського.

Цікаво відзначити, що Гоголь першим звернув увагу на це джерело та поінформував Максимовича про його вагомість у вивченні українського фольклору в 1834 році. А після того як виявилось, що він не має змоги купити цю книгу в Петербурзі, оскільки після польського повстання 1830-1831 продаж у Росії будь-яких польських книг був заборонений, Гоголь з обуренням писав Максимовичу: "За "Піснями люду Галицького" я послав у Варшаву... Тутешні скоти, книготорговці так лякаються усього, що виходить польською мовою, що навіть польського букваря ніде не знайдеш, і з поважним виглядом кажуть лише: заборонений" [41]. Тут, між іншим, Гоголь також продемонстрував негативне ставлення до антипольського шовінізму, що поширився серед росіян після польського повстання 1830-1831.

Це був той особливий інтерес Гоголя до слов'янського світу взагалі і слов'янського фольклору зокрема, а також українсько-польсько-російських взаємозв'язків як однієї з найскладніших в усіх сенсах слов'янських проблем, що уформував ґрунт, на якому він, Міцкевич та Залеський знайшли так багато спільного. В першу чергу, це був, звичайно, їх спільний інтерес до літератури, і оскільки всі троє були поетами та романтиками, це закономірно означало для них інтерес до фольклору слов'янських народів. Це було тим більше закономірним, оскільки припало на час їх зібрань

у Парижі 1836-1837 років, коли всі троє були зайняті певною роботою, пов'язаною зі слов'янськими студіями: Залеський щойно завершив польський переклад сербських народних пісень, Міцкевич писав "Історію Польщі" (яку він так і не закінчив, як і Гоголь "Історію України"), а Гоголь, окрім роботи над "Мертвими душами", готував до друку (це він обіцяв Максимовичу) величезне (понад 1000 позицій, згідно різних джерел [42]) зібрання українських пісень і, вірогідно, у зв'язку з цим робив порівняльне дослідження слов'янських народних пісень. Звичайно, що всі троє ставились до цього дуже відповідально і, безсумнівно, що обговорення предмету їх спільного інтересу було справою серйозною, не тільки розважанням одне одного розказуванням "гумористичних історій" про якісь кумедні "епізоди з життя різних слов'янських народів". І дуже вірогідно, що вони читали один одному якісь уривки з власних творів і обговорювали їх. У цьому сенсі немає підстав для сумнівів в історії, розказаній Залеським у листі про Гоголеве читання статті про слов'янські народні пісні та їх ілюстрування порівнянням певних груп пісень різних слов'янських народів, які він брав зі свого надзвичайно багатого зібрання народних пісень, що були в нього напоготові, "під рукою", як висловився Залеський. Відомо, що Гоголь закордоном дійсно мав "під рукою" принаймні частину, якщо не повне зібрання народних пісень, зосібна ті українські та російські пісні, які він переписав начисто та скопіював перед від'їздом [43], так само як і матеріали, що мали до цього стосунок. Тож цілком вірогідно, що Гоголь прочитав статтю, яку він написав перед тим або через якийсь час після того як поїхав з Росії, і вона була саме того типу, про який писав Залеський. А як же бути з її змістом? Чи можна якось довести, що Гоголь справді мав ті думки, які, згідно Залеському, були висловлені у тій статті?

Оскільки серед Гоголевих статей, надрукованих у повному зібранні його творів, є тільки одна, більш-менш близька за змістом статті ніби-то прочитаної Гоголем у Парижі 1837 року, і це – "Про малоросійські пісні", видрукувана 1834 року, тож зазвичай зазначають, як це зробив і коментатор "Нового времени", що "це не може бути та сама річ, про яку говорить Залеський". Цілковито присвячена уславленню українського фольклору, ця стаття утримує кілька побіжних зауваг про різницю між українськими та російськими народними піснями, але вони стосуються головним чином відмінності в народних мелодіях. Що, тим не менш, варто відзначити, так це те, що стаття репрезентує лише частину біль-

шої роботи, фрагментом якої вона є. Фактично це, відповідно до слів самого Гоголя з його листа до І. Срезневського, “просто вступ” до статті, яка не була завершена [44] і незавершеність цього вступного фрагменту ясно видно з його закінчення, що, по суті, є не закінченням, але початком подальшого розвитку Гоголевих розмислів з теми, яка обривається якраз при наближенні до порівняльного аналізу українських та російських народних пісень. Ще важливішим є той факт, що рукопис цього вступного фрагменту втрачений. Через це сам вступний фрагмент відомий тільки в надрукованому варіанті, і ніхто не знає, яким він був у своєму оригінальному вигляді, скільки і що саме було вилучено автором при підготовці до публікації, або було не дозволено до друку цензурою. Також невідомо, в якому стосунку є цей фрагмент до інших рукописних матеріалів митця (як збережених, так і втрачених).

Останнє особливо важливо, оскільки цей фрагмент за своїм змістом та характером, безсумнівно, пов’язаний з іншим фрагментом, написаним та надрукованим у той же час під назвою “Погляд на склад Малоросії”, що був частиною Гоголевої так і незакінченої роботи з історії України. Відомо, що Гоголь завжди підкреслював виняткове значення українських пісень як джерела з історії України, і ця думка зосібна акцентується у фрагменті “Про малоросійські пісні”, причому настільки, що він навіть виглядає як частина вступу до незавершеної роботи з історії України. І, як передуючий історії фрагмент, він будується довкола ідеї різного походження та характеру українського і російського народів. Там є навіть теза про “чисто слов’янське” походження українців на противагу до “змішаного напів-фінського” походження росіян. Так, описуючи, як люди з інших слов’янських земель оселялись в Україні в часи, коли формувався український народ, Гоголь говорить, що вони “почали селитись *у цій землі, справжній вітчизні слов’ян, землі древніх полян, сіверян, чистих слов’янських племен, котрі у Великій Росії вже почали змішуватись з народами фінськими, але тут зберігались у колишній цільності, з усіма язичницькими повір’ями, дитячими забобонами, піснями, казками, слов’янською міфологією, так простодушно в них змішаною з християнством*” (вид. моє – В.Г.) [45].

І, розвиваючи цю тезу, Гоголь усіляко підкреслює відмінності, історичний розрив стосунків, окремішні шляхи розвитку характерів двох народів, що, згідно Гоголю, почалось після татарської навали, коли Україна ввійшла до Литовського князівства (пізніше приєднаного до Польщі), в чому Гоголь вбачав благословення для

України. “І ось, – продовжує письменник, – південна Росія, під могутнім покровительством литовських князів, повністю відділилась від північної. Всілякий зв’язок між ними перервався; склались дві держави, що називались однаковим іменем – Русь, одна під татарським ярмом, друга під одним скіпетром з литовцями. Але вже зносин між ними не було. Різні закони, різні звичаї, різна мета, різні зв’язки, різні подвиги склали на часі два *зовсім відмінні характери*” (вид. моє. – В.Г.) [46]. І хоч Гоголь також говорить про пізніші східні впливи в Україні часів козаччини, тим не менш він знову підкреслює домінування “чисто слов’янського” елементу в українцях. “Більша частина цього суспільства, – говорить Гоголь про українських козаків, – складалась, все ж, з первісних, корінних мешканців південної Росії. Доказ – у мові, яка, не дивлячись на прийняття багатьох татарських і польських слів, мала завжди чисто слов’янську південну фізіономію...” [47].

Очевидно з цієї статті, яка була написана та надрукована в один час і у зв’язку зі статтею “Про малоросійські пісні”, що Гоголь, працюючи над історією та етнографією України, не тільки цікавився проблемами слов’янського світу і особливо питанням ставлення до нього і одне до одного українського та російського народів, але був захоплений цією проблемою, вважаючи її надзвичайно важливою. Це теж зрозуміло з його записів і різних матеріалів, пов’язаних з роботою над історією. Ось, приміром, кілька питань, які Гоголь поставив собі, плануючи історичний труд: “Що таке слов’яни? Їх характер корінний, справжній; чисто слов’янські елементи... Їх музикальність. Підсумок характеру слов’ян...” [48]. Є також багато записів про древні східнослов’янські племена, які звичайно ідентифікуються як предки пізніших росіян, українців та білорусів. І в цих записах особливий наголос зроблено на контрастивних відмінностях між південно-західними племенами, які жили на території нинішньої України, та північно-східними, що проживали на території теперішньої Росії. “Серед слов’ян, – зазначається в одному з записів, – південні незрівнянно перевищували північних цивілізацією, м’якістю і певною витонченістю звичаїв... Північні ж... грубіші і менш розвинені. Сором’язливості ніякої. Сором’язливості шлюбів не було...” Говорячи про в’ятичів, одне з тих племен, що уформували базовий елемент нинішніх росіян, Гоголь констатує: “В’ятичі сумнівно слов’янський народ” [49].

Всі ці та багато інших записів і зауваг у Гоголевих матеріалах до роботи з історії та етнографії, пов’язані з його статтею про українські народні пісні (зроблені здебільшого протягом його про-

фесорування у Петербурзі), виразно свідчать, що його образ думання про слов'ян та росіян був не таким далеким від висловленого, згідно Залеському, у статті можливо прочитаній на паризьких зібраннях 1837. На такому фоні ймовірність читання Гоголем подібної статті виглядає більшою реальністю, ніж про це можна думати, виходячи з традиційного російського бачення Гоголя.

І, нарешті, маємо змогу вказати на ще одну деталь, яка свідчить, наскільки реальною була ця ймовірність. Вона стосується найбільш сумнівного з тверджень Залеського про зміст статті Гоголя, маркованої знаком питання зауваги Гоголя про "канібальські" елементи в російських народних піснях, що були чужими пісням інших слов'янських народів. Оскільки Залеський окремо виділив у листі як Міцкевича потішило Гоголеве відкриття і висновок про "фінське походження" росіян, відслідковане у російському фольклорі, важливо зазначити той факт, що Міцкевич в реальності використав у своєму курсі слов'янських літератур, який читав у Колеж де Франс, твердження про "фінське походження" росіян і проілюстрував його "канібальським мотивом", знайденим у російському фольклорі, як похідним фольклору фінського. Ось що говорив Міцкевич: "Серед російських фольклорних пісень (у польському оригіналі wielkorosyjskiemi, тобто великоруськими – В.Г.) знаходимо такі, що мають виразний фінський характер. Одна з них – щось на зразок загадки, яку дівчина, покинута коханим, загадує подружкам. Вона каже: "Моя любов покинула мене, але я знайшла вихід зі свого горя; і тепер я сплю на моїй любові, вкриваюсь моєю любов'ю, зодягаюсь у мою любов, і світло маю від моєї любові". Для того, щоб зрозуміти, що це означає, слід знати, як північні фіни споживають оленя: вони їдять його м'ясо, сплять на його шкірі, роблять з неї одяг і використовують його жир для освітлення. Тож фінська дівчина вбила свого зрадливого коханця і зробила з його мертвим тілом те саме, що звикла робити з оленями. Ось відповідь на канібальську загадку цієї пісні. Якщо ми порівняємо цю поезію з красою та ніжністю, приміром, сербських пісень, то побачимо цілковиту різницю між жовтою фінською і слов'янською расами. І ця раса, домінуюча на територіях, базових для формування московської держави, стала базовим елементом нової влади" [50].

Тож наступне питання: з якого джерела взяв Міцкевич хлюстрації для своїх аргументів? Коли Залеський писав 1859 року листа Духінському, він, звичайно, знав зміст лекційного курсу Міцкевича, що, зафіксований у рукописах, став широко відомим, вийшов-

ши за коло безпосередніх слухачів паризьких лекцій. І як найближчий друг Міцкевича, і як поет, що зосібна цікавився слов'янськими фольклорними піснями, які перекладав польською, Залеський не міг не знати Міцкевичевого першоджерела російської "канібальської пісні". І якщо він виразно запам'ятав Гоголів опис не слов'янського характеру окремих російських пісень, включно з "канібальськими мотивами" і як це тішило Міцкевича, тоді має бути якась правда в цьому епізоді. Але є і інше свідчення, що веде нас до Гоголя як вірогідного джерела інформації, використаної Міцкевичем у цьому випадку.

Перш за все, відповідає дійсності ситуація з російськими піснями, про що писав коментатор листа Залеського в "Новом времени". Окрім популярних книжок з різними піснями, до 1830 року не було справжнього зібрання російських народних пісень. Фактично П.В. Киреєвський з групою помічників (серед інших поет М. Язиков) були першими, хто почав збирання та підготовку до друку російських народних пісень як фольклорної літератури. Але його зібрання не було надруковане за життя Гоголя і Міцкевича. Тож цих матеріалів, до яких входили і популярні старі пісенні книги, зібраних Киреєвським та Язиковим, не знав ніхто, окрім найближчих друзів і помічників Киреєвського. Одним з них був Гоголь, особисто знайомий з Киреєвським з 1832 року і почасти залучений до проекту, який він забезпечував українськими народними піснями (Киреєвський спочатку планував зібрання російських народних пісень у староруському смислі слова, тобто включно українських та білоруських). І оскільки Гоголь був близький до оточення Киреєвського у Москві (Аксакови, Язиков, Шевирьов та ін.), цілком вірогідно, що Гоголь отримав оту "канібальську пісню" або від Киреєвського, або від когось іншого з цього московського кола. Та й, зрештою, присвятивши стільки років вивченню народних пісень, в тому числі і російських, Гоголь міг і сам мати одну з тих старих російських пісенних книжок, з яких (окрім прямих записів від людей) Киреєвський та інші брали матеріал для першого "повного" зібрання російських фольклорних пісень.

У будь-якому разі, існує більше 10 версій російської "канібальської пісні" і 4 з них є у зібранні Киреєвського: 2 записані безпосередньо від людей (одну записав М. Язиков, а іншу – Ю.В. Жадовська [51]) і 2 з популярних російських пісенних книг, виданих 1810 та 1829 [52]. В них усіх з певними варіаціями повторюється "канібальська загадка", навіть у ще більш "людожерському" зву-

чанні порівняно з переказом Міцкевича. До того ж в російському оригіналі всі 10 версій цієї пісні мають типово російські облаштунки та деталі і нічого специфічно фінського, окрім, можливо, фінського походження загадки та способу її розв'язання (в усіх російських версіях загадка розв'язується як вбивство і канібалізм). І, до слова, у зібранні Киреєвського в покликах до обох версій пісні, як Язикова, так і Жадовської, що була вперше надрукована 1768 року, вона названа "широко відомою пісенною баладою" з "людожерським обрамленням", що з'явилась у популярних пісенниках на початку XIX століття" [53].

Тож не було нічого дивного чи навіть непослідовного в розказаній Залеським історії про Гоголеву презентацію цих фактів польським друзям у Парижі. Звичайно, висновок, зроблений польськими приятелями Гоголя з цих фактів, міг бути упередженим стосовно росіян чи навіть невірним. Але це вже інше питання, що не є наразі предметом нашого обговорення.

**Примітки:**

1. Згідно біобібліографічного коментаря А.А. Лазаревського до російського академічного повного зібрання Гоголевих творів, "у другій половині лютого 1837", але "безпосередньо перед від'їздом Гоголя до Парижу", тобто наприкінці лютого 1837. Див.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений. – М.: АН СССР, 1952. – Т.II. – С. 383.

2. Йозеф Богдан Залеський (1802-1886), народився в Україні, один з групи польських поетів в Україні XIX віку, яких в історії польської літератури відносять до "української школи".

3. Гоголів ужиток української форми свого імені задокументовано багатьма сучасними йому мемуаристами (Г. Данилевський, М. Іваницький, П. Анненков та ін.). Див.: *Вересаев В.* Гоголь в жизни. – М.: Academia, 1933; *Гиппиус В.* Н.В. Гоголь в письмах и воспоминаниях. – М.: Федерация, 1931; *Бродский Н.* Гоголь в воспоминаниях современников. – М.: ГИХЛ, 1952.

4. *Гоголь Н.В. ПСС.* – Т.II. – С. 88. Соняшниця, завійниця – українські назви хвороб.

5. *Максимович М.* Об историческом романе Кулиша... // Русская беседа. – 1898. – Т.9. – С. 25-26.

6. *Гоголь Н.В. ПСС.* – Т.II. – С. 72.

7. Там само. – С. 74-75.

8. Там само. – С. 75.

9. Там само. – С. 77.

10. *Шенрок В.* Материалы для биографии Гоголя. – М., 1895. – Т.3. – С. 149-150.

11. Там само. – С. 151; також Вересаев В. Гоголь в жизни, с. 173-174.

12. Порівняйте “Словарь української мови, зібраний редакцією журнала “Кіевская старина” (під ред. Б. Грінченка) – К., 1907. – Т.І. та “Словарь русского литературного языка”, виданий АН СРСР. – М., 1930. – Т.І.

13. *Гоголь Н.В.* ПСС. – Там само. – С. 11-12; також Бродский Н. Гоголь в воспоминаниях, с. 255-257.

14. *Шенрок В.* Материалы... Там само. – С. 149.

15. *Смирнова А.* Записки, дневник, воспоминания, письма. – М.: Федерация, 1929. – С. 311-312.

16. *Шенрок В.* Материалы... Там само. – С. 149.

17. Там само. – С. 116.

18.Францішек Духінський (1817-1892), польський професор історії. Автор Zasady dziejow Polski i innych krajow slowianskich (Paris, 1858, 3 vols.), Pologne et Ruthenie Origines Slaves (Paris, 1861) та інших праць в царині польської та слов’янської історії, відомий, зокрема, своїми суперечливими теоріями не слов’янського походження та характеру росіян.

19. Фактично через 22 роки від дати листа Залеського (1859).

20. Цит. за російським перекладом, передрукованим з “Нового времени” (№ 9483, 1902) “Киевской стариной”. – Т. 78. – №9. – 1902 (вид. моє. – В.Г.)

21. Див.: *Зелинский В.* Русская критическая литература о произведениях Н.В. Гоголя. – Т. 1-3. – М., 1893-1895 (особливо спогади Н. Полєвого, О. Сеньковського, Ф. Булгаріна).

22. Киевская старина. – Т.78. – № 9 (вересень). – 1902. – С. 116-118.

23. Там само. – С. 118 (вид. моє – В.Г.)

24. *Гоголь Н.В.* ПСС. – Т.10. – С. 273.

25. Там само. – С. 284.

26. Там само. – С. 288.

27. Там само. – С. 301.

28. Там само. – С. 326.

29. “Кацап” – українське зневажливе прізвисько росіян.

30. *Пыпин А.* История русской литературы. – СПб., 1989. – Т. 4. – С. 485.

31. *Mickiewicz A.* Literatura slowianska wykladana w Kolegium Francuzkiem. – Poznan, Nakl. J. Zupanskiego, 1865. – V.1. – P.5.

32. *Giergielewicz M*. Literatura Polska. – Londyn: Orbis, 1961. – P. 50.

33. *Пыпин А. и Спасович В.* История славянских литератур. – СПб.: Изд. Стасюлевича, 1881. – Т. 2. – С. 620.

34. *Шенрок В.* Материалы… – Т. 3. – С. 549; також *Кочубинский А.* Будущим биографам Гоголя // Вестник Европы. – 1902. – С. 650-675.

35. *Кочубинский А*. Вказана праця. – С. 663-672.

36. Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. – СПб, 1902. – Т. 2. – С. 10-15; також Н.В. Гоголь: Материалы и исследования. – М.: АН СССР, 1936. – Т. 2. – С. 377-406.

37. Литературное наследство. – М.: АН СССР, 1968. – Т. 79. – С.136, 234.

38. *Гоголь Н.В.* ПСС. – Т. 11. – С. 32.

39. Там само. – С. 35.

40. Там само. – С. 35.

41. *Гоголь Н.В.* ПСС. – Т. 10. – С. 312.

42. Литературное наследство, с. 234-235.

43. Памяти В.А. Жуковского, с. 10-15.

44. *Гоголь Н.В*. ПСС. – Т. 8. – С.760.

45. Там само. – С. 43.

46. Там само. – С. 47.

47. Там само.

48. *Гоголь Н.В.* ПСС. – Т. 9. – С. 31.

49. Там само. – С. 35-36.

50. *Mickiewicz A.* Literatura slowianska… – V. I. – P. 225.

51. Литературное наследство, с. 357, 571.

52. Великорусские народные песни, изданные А.И. Соболевским. – СПб, 1895. – Т. I. – С. 211-213, 218-219.

53. Литературное наследство, с.572.

Переклад ***Тетяни Михед***